

آسیب‌شناسی سپرده‌های قرض‌الحسنه در نظام بانکداری بدون رباى ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۵/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۱/۳

ابوالقاسم توحیدی نیا*
وحید فولادگر**

چکیده

تحقق کامل بانکداری اسلامی، غایت مطلوب نظام بانکی ایران است که برکات اقتصادی و اجتماعی فراوانی خواهد داشت. این مهم تنها با تشخیص صحیح معضلات حال و آینده و تصمیم‌گیری هوشمندانه جهت رفع آنها محقق می‌شود. در این راستا آسیب‌شناسی قرض‌الحسنه یکی از مسائل قابل تأمل و دارای اولویت محسوب می‌شود. این پژوهش عوامل مؤثر بر کاهش سپرده‌های قرض‌الحسنه را به عنوان مسئله اصلی تحقیق، احصاء، دسته‌بندی و اولویت‌گذاری می‌کند. بدین منظور چارچوب تحقیق در سه فاز اصلی شامل مطالعه و مصاحبه و تحلیل عوامل، طراحی شده است. در فاز نخست با بررسی پژوهش‌های این حوزه، عوامل مؤثر شناسایی و پرسشنامه تحقیق تنظیم شد. در فاز دوم در مصاحبه با خبرگان این دایره اعتبارسنجی و مهم‌ترین علل کاهش سپرده‌های قرض‌الحسنه احصاء گشت. در فاز سوم نتایج به‌دست آمده با استفاده از روش تحلیل اثرات متقابل (Cross Impact Analysis) و براساس نظر خبرگان تحلیل شد و به این ترتیب عوامل پیشران، سیاستی، خطرپذیر، شاخص‌ها و عوامل بی‌تأثیر تفکیک شدند. بر اساس یافته‌های پژوهش، خلأهای قانونی، وجود تورم و پایین بودن سطح درآمد مردم، علل پیشران کاهش سهم سپرده‌های قرض‌الحسنه و رقابت بانک‌ها برای افزایش سود سپرده‌های سرمایه‌گذاری و نبود اراده جدی برای گسترش قرض‌الحسنه از طرف مدیران بانکی نیز عوامل سیاستی مربوط به این مسئله می‌باشند.

واژگان کلیدی: قرض‌الحسنه، بانکداری بدون ربا، آسیب‌شناسی، سپرده.

طبقه‌بندی JEL: G21, Z12.

*. استادیار دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران (نویسنده مسئول). Email: a.tohidinia@ut.ac.ir.

** فارغ‌التحصیل کارشناسی ارشد دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران.

Email: vfouladgar@gmail.com.

مقدمه

امروزه بانک‌ها در جهان با ساماندهی و تسهیل مبادلات تجاری و بازرگانی موجب گسترش بازارها و رشد و شکوفایی اقتصادی شده‌اند و با تجهیز منابع و سوق دادن آنها به سمت بنگاه‌های تولیدی و تجاری، سرمایه‌های اقتصادی را به عوامل مولد تبدیل می‌کنند و از سوی دیگر با افزایش بهره‌وری و به‌کارگیری بخش‌های غیرفعال، اقتصاد را به سمت اشتغال کامل هدایت می‌کنند (موسویان، ۱۳۸۰).

تصویب قانون بانکداری بدون ربا در سال ۱۳۶۲ ضمن تلاش برای حذف بهره از نظام بانکداری کشور، به ارتقای فعالیت بانک‌ها با رعایت موازین شرعی کمک نمود؛ ولی در عرصه عمل، اجرای این قانون با مشکلاتی گوناگونی مواجه شده و همین موضوع کارشناسان را بر آن داشته تا در این عرصه به پژوهش بپردازند و ضمن بررسی مشکلات و موانع تحقق عملی این ساختار، راهکارهایی برای بهبود کارایی و جامعیت نظام بانکداری بدون ربا ارائه نمایند.

سپرده‌های قرض‌الحسنه به عنوان یکی از بازوهای مهم عملیاتی کردن نظام بانکداری بدون ربا، در سال‌های گذشته با چالش‌های فراوانی روبه‌رو بوده است. یکی از مهم‌ترین این چالش‌ها، کاهش تدریجی سهم این سپرده‌ها و به تبع آن کاهش تخصیص تسهیلات قرض‌الحسنه اعطایی بانک‌هاست. آمارهای بخش پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران بیانگر کاهش سهم سپرده‌های قرض‌الحسنه از کل سپرده‌ها از ۱۰٪ در اردیبهشت ماه ۱۳۸۳ به ۵/۵٪ در شهریور ماه ۱۳۹۳ هستند (بانک مرکزی - گزیده آمارهای اقتصادی).

در اسلام قرض‌الحسنه از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و در قرآن کریم و روایات معصومان علیهم‌السلام به‌طورمستقیم و غیرمستقیم، مکرر از آن یاد شده و حتی در برخی منابع، اجر معنوی آن بیشتر از صدقه بیان شده است؛ برای مثال در روایتی از امام صادق علیه‌السلام آمده است که هر که در بهشت نوشته شده، صدقه ده ثواب و قرض‌الحسنه هجده ثواب دارد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۳۳).

در زمینه قرض‌الحسنه مطالعات خوبی صورت گرفته است؛ ولی در باب علل کاهش مستمر سهم این سپرده در بانک‌ها، کمتر بحثی شکل گرفته است. بدون شک یافتن علل

اصلی این مسئله، تنها با مطالعه و نظریه پردازی ممکن نبوده، نیازمند تحقیقات میدانی و اجتماعی وسیع خواهد بود؛ لذا درک علل واقعی کاهش سهم سپرده های قرض الحسنه در نظام بانکی کشور، نقش مهمی در اتخاذ تصمیمات صحیح و سیاست گذاری مناسب در این عرصه خواهد داشت. رسیدن به این دلایل، مسئله اصلی پژوهش حاضر خواهد بود.

مبانی نظری و پیشینه تحقیق

تعریف قرض الحسنه

قرض از نظر لغوی به معنای قطع کردن و بریدن است (سعدی، ۱۴۰۸ / معین، ۱۳۶۰ / سیاح، ۱۳۶۵). زمانی که فردی مالی را می طلبد، فرد دیگر آن مال را از خود جدا و به متقاضی عطا می کند. به همین دلیل به چنین عملی قرض گفته می شود (طبرسی، [بی تا]). از منظر فقهی، قرض تملیک کردن مال به فرد دیگر است به شرطی که قرض گیرنده ضامن ادای خود آن مال یا مثل آن یا قیمت آن، بدون شرط زیادی باشد (موسوی خمینی، [بی تا]، ج ۱، ص ۶۲۵).

آثار اقتصادی قرض الحسنه

از آنجاکه نهاد قرض الحسنه تأثیر قابل توجهی بر شاخص های اقتصادی دارد. در این بخش به توضیحاتی درباره آثار آن در بخش های مصرف، توزیع درآمد، کاهش هزینه های تولید و تأثیر آن بر بخش پولی اقتصاد می پردازیم:

مصرف جاری قرض گیرندگان با دریافت قرض افزایش می یابد و در زمان بازپرداخت، میزان مصرف کاهش خواهد یافت؛ لذا در مجموع می توان گفت که مصرف حال و آینده آنها تغییر نمی کند. البته در صورت تلاش وام گیرنده برای کسب درآمد بیشتر طی دوره های آتی، انتظار می رود که وام های قرض الحسنه موجب افزایش مصرف افراد شود (حبیبیان نقیبی، ۱۳۸۱، ص ۱۲۸). از نظر برخی کارشناسان، مکانیزم صندوق تعاون قرض (بین افرادی با سطح درآمد یکسان) موجب توزیع افقی درآمد در یک طبقه و مکانیزم صندوق های معاونت قرض (اعطای قرض از افرادی با درآمد بالاتر به طبقات پایین درآمدی) می تواند موجب توزیع طولی درآمد از اغنیا به فقرا شوند (کميجانی و هادوی نیا، ۱۳۷۷، ص ۱۳۴).

در بخش تولید، تولیدکننده‌ای که از وام قرض‌الحسنه استفاده می‌کند در قیمت‌های پایین‌تر هم می‌تواند به فعالیت خود ادامه دهد؛ درحالی‌که تولیدکننده استفاده‌کننده از وام با بهره، در قیمت بالاتری مجبور به تعطیل کردن فرایند تولید خود خواهد بود (ماجدی و گلریز، ۱۳۷۳، ص ۲۷۴).

آثار اجتماعی قرض‌الحسنه

قرض‌الحسنه علاوه بر نتایج اقتصادی می‌تواند آثار اجتماعی زیادی داشته باشد؛ برای مثال با شکل‌گیری صحیح این نهاد می‌توان انتظار داشت که ضمن کاهش فاصله طبقاتی و بهبود وضع معیشت دهک‌های پایین درآمدی، سطح خدمات تأمین اجتماعی در جامعه افزایش یابد و ازهمین‌رو از آنجاکه دلیل اصلی وقوع برخی از جرایم، رفع نیازهای ضروری اقتصادی است، کاهش جرایم و معضلات اجتماعی می‌تواند متصور باشد.

قرض‌الحسنه در قرآن

در قرآن دوازده مرتبه و در شش آیه عبارت قرض ذکر شده که در تمامی آنها پس از عبارت قرض، شاهد عبارت «حسن» هستیم (بقره: ۲۴۵/ مائده: ۱۲). البته باید توجه داشت که در اغلب تفاسیر منظور از قرض‌الحسنه، انفاق در راه خدا در نظر گرفته شده است (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۴۳۰). در آیات دیگری نیز بدون استفاده از عبارت قرض، به آداب و توصیه‌هایی در مورد قرض از جمله مراعات کردن و مهلت دادن به بدهکار (بقره: ۲۸۰)، یاری کردن یکدیگر در کارهای نیک (مائده: ۱۲) و سفارش به نگارش قرض و دین (بقره: ۲۸۲) پرداخته شده است.

قرض‌الحسنه در روایات

رسول خدا ﷺ می‌فرمایند: هر کس به برادر مؤمنش قرض دهد، بازای هر درهم آن به وزن کوه احد، رضوی و طور سینا، حسنات در ترازوی اعمال او نهاده می‌شود و اگر پس از فرارسیدن مهلت با او مدارا کند، از پل صراط بدون رسیدگی به حساب، چون برق سریع و درخشنده می‌گذرد و هیچ عذابی نمی‌بیند و هر کس که برادر مسلمانش از او یاری طلبد،

اما قرض ندهد، هنگامی که پروردگار نیکان را پاداش می‌دهد، بهشت را بر او حرام می‌کند (عاملی، [بی تا]، ج ۱۳، ص ۸۸).

امام صادق علیه السلام نیز در این باره می‌فرماید: «کسی که قرض دهد و برایش مدت معین نماید و شخص مقروض در وقت معین آن را نپردازد، اجر و پاداش هر روز تأخیر مانند پاداش یک دینار صدقه در هر روز است» (همان، ج ۱۸، ص ۳۳۰).

البته گفتنی است بر اساس روایات قرض گرفتن بدون نیاز ضروری، عملی نکوهیده تلقی شده و از آن نهی شده است. امام علی علیه السلام فرمودند: از قرض کردن پرهیز کنید، چون قرض باعث غم و اندوه شب و خواری انسان در روز است (حر عاملی، [بی تا]، ج ۱۳، ص ۷۷).

قرض الحسنه در نظام بانکداری بدون ربا

در این قسمت از پژوهش مصارف قرض الحسنه، مدت بازپرداخت، کارمزد و وثایق مورد نیاز آن از نظر قانون بانکداری بدون ربا بررسی می‌شود و پس از آن نگاهی به سهم این سپرده‌ها در بین سپرده‌های بانکی خواهیم داشت.

مصارف قرض الحسنه

با تصویب قانون بانکداری بدون ربا در سال ۱۳۶۲ و اجرای آن از ابتدای سال ۱۳۶۳، قرض الحسنه چه در جانب تجهیز منابع و چه در جانب تخصیص منابع به بانک‌ها و سایر مؤسسه‌های مالی راه یافت. در آیین‌نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا و در مواد ۱ و ۲ دستورالعمل‌هایی برای قبول سپرده قرض الحسنه و استرداد اصل این سپرده‌ها آمده است و در ماده ۳ این آیین‌نامه به راهکارهای تشویقی از جمله اعطای جوایز، معافیت در کارمزد و حق تقدم استفاده از تسهیلات بیان شده است (والی‌نژاد، ۱۳۸۵، ص ۱۸۲).

طبق مصوبه جلسه ۵۲۵ شورای پول و اعتبار، نوزدهم فروردین ۱۳۶۳، بانک‌ها در موارد زیر می‌توانند به متقاضیان، تسهیلات قرض الحسنه اعطا نمایند: الف) تأمین وسایل و ابزار و سایر امکانات لازم برای ایجاد کار جهت کسانی که فاقد این گونه امکانات هستند در شکل تعاونی؛ ب) کمک به امر افزایش تولید با تأکید بر تولیدات کشاورزی، دامی و صنعتی؛ ج) رفع نیازهای ضرور.

مدت بازپرداخت

زمان بازپرداخت برای واحدهای تولیدی و خدماتی (غیربازرگانی و معدنی) حداکثر پنج سال و زمان بازپرداخت وام قرض‌الحسنه برای رفع نیازهای ضروری اشخاص حقیقی سه سال تعیین شده است. اقساط تسهیلات اعطایی قرض‌الحسنه می‌تواند به صورت ماهانه، سه ماهه، شش ماهه، سالانه یا یکباره دریافت شود (هدایتی، ۱۳۸۲، ص ۳۲).

کارمزد

کارمزد وام قرض‌الحسنه در دستورالعمل موجود در حال حاضر حداقل ۲/۵ درصد و حداکثر چهار درصد است مشروط بر اینکه از هزینه‌های تجهیز منابع قرض‌الحسنه و نیز تخصیص آن تجاوز نکند. در عمل تقریباً تمامی بانک‌ها، حداکثر نرخ کارمزد یعنی چهار درصد را از مشتری می‌گیرند. کارمزد قرض‌الحسنه اعطایی بانک‌ها به کارکنان خود که برای رفع نیازهای ضروری آنان، طبق دستورالعمل مربوطه پرداخت می‌شود، یک درصد در سال است مشروط بر اینکه از هزینه تجهیز منابع و نیز هزینه‌های تخصیص آن تجاوز نکند (همان).

وثایق و تضمین‌ها

«براساس ماده ۱۵ قانون عملیات بانکی بدون ربا قراردادهای قرض‌الحسنه بنا بر توافق دو طرف، در حکم اسناد لازم‌الاجراء و تابع آیین‌نامه اجرایی اسناد رسمی هستند و به دریافت وثایق و تضمین‌های دیگری نیازی نیست؛ ولی بانک‌ها می‌توانند به منظور حصول اطمینان بیشتر از وصول مطالبات خود در برابر قرض‌الحسنه اعطایی، تضمین‌های قابل قبول خود را اخذ کنند. در عمل همه برخی بانک‌ها در برابر تسهیلات قرض‌الحسنه برای رفع نیازهای ضرور دو ضامن معتبر مطالبه می‌کنند» (عرب‌مازار و کیقبادی، ۱۳۸۵، ص ۲۱).

سهم قرض‌الحسنه در بین سپرده‌های بانکی

همان‌گونه که در جدول زیر قابل مشاهده است و بر اساس آمارهای بانک مرکزی جمهوری اسلام ایران، سهم سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز نسبت به کل سپرده‌های بانکی در سال ۱۳۶۳ از ۲۵٪ به ۵/۵٪ در سال ۱۳۹۲ و ۴/۶۷٪ در خرداد ماه ۱۳۹۴ کاهش یافته است.

جدول ۱: سهم مانده سپرده‌های قرض‌الحسنه از سال ۱۳۶۳ تا ۱۳۹۴

سال	سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز		درصد رشد مبلغ سپرده‌ها	مبلغ کل مانده سپرده‌ها (میلیارد ریال)	درصد رشد
	مبلغ	سهم از کل سپرده‌ها			
۱۳۶۳	۱۴۹۶,۷	۲۵,۲۹	-----	۵۹۱۸,۳	-----
۱۳۶۴	۹۰۳,۵	۱۳,۲۴	-۳۹,۶	۶۸۲۵,۸	۱۵,۳
۱۳۶۵	۹۴۰,۶	۱۱,۶۴	۴,۱	۸۰۸۰,۲	۱۸,۴
۱۳۶۶	۱۰۴۵,۶	۱۰,۷۹	۱۱,۲	۹۶۸۶,۱	۱۹,۹
۱۳۶۷	۱۱۹۳,۹	۹,۷۵	۱۴,۲	۱۲۲۴۲	۲۶,۴
۱۳۶۸	۱۲۸۰,۶	۸,۴۸	۷,۳	۱۵۱۰۸,۵	۲۳,۴
۱۳۶۹	۱۳۹۲,۳	۷,۳۹	۸,۷	۱۸۸۵۰,۲	۲۴,۸
۱۳۷۰	۱۸۶۸,۶	۷,۷۷	۳۴,۲	۲۴۰۴۸,۵	۲۷,۶
۱۳۷۱	۲۴۴۱,۰	۸,۰	۳۰,۶	۳۰۵۰۶,۷	۲۶,۹
۱۳۷۲	۲۶۸۳,۱	۶,۵	۹,۹	۴۱۳۰۳	۳۵,۴
۱۳۷۳	۳۴۹۴,۷	۶,۵۸	۳۰,۲	۵۳۱۴۳,۳	۲۸,۷
۱۳۷۴	۴۶۱۶,۳	۶,۲	۳۲,۱	۷۴۳۹۹,۲	۴۰,۰
۱۳۷۵	۶۰۳۹,۱	۵,۸۴	۳۰,۸	۱۰۳۳۳۶,۵	۳۸,۹
۱۳۷۶	۸۶۹۳,۲	۷,۳۱	۴۳,۹	۱۱۸۹۰۶,۱	۱۵,۱
۱۳۷۷	۱۲۴۲۰,۰	۸,۷۷	۴۲,۹	۱۴۱۶۲۸,۴	۱۹,۱
۱۳۷۸	۱۶۲۹۶,۰	۹,۵۵	۳۱,۲	۱۷۰۵۶۹,۹	۲۰,۴
۱۳۷۹	۲۲۰۱۴,۴	۹,۸۳	۳۵,۱	۲۲۳۹۵۲,۴	۳۱,۳
۱۳۸۰	۲۹۸۴۷,۵	۱۰,۲۳	۳۵,۶	۲۹۱۷۶۸,۶	۳۰,۳
۱۳۸۱	۳۸۱۰۸,۰	۹,۹۶	۲۷,۷	۳۸۲۷۴۳,۹	۳۱,۲
۱۳۸۲	۴۵۷۰۶,۰	۹,۳۷	۱۹,۹	۴۸۷۸۶۳,۹	۲۷,۵
۱۳۸۳	۶۹۸۰۶,۲	۱۰,۸۹	۵۲,۷	۶۴۱۰۹۵,۲	۳۱,۴
۱۳۸۴	۹۳۲۳۰,۱	۱۰,۷۱	۳۳,۶	۸۷۰۳۴۳,۸	۳۵,۸
۱۳۸۵	۱۳۳۵۲۲,۴	۱۰,۹۲	۴۳,۲	۱۲۲۲۷۴۷,۸	۴۰,۵
۱۳۸۶	۱۵۲۳۰۵,۰	۹,۷۶	۱۴,۱	۱۵۶۰۳۸۳,۸	۲۷,۶
۱۳۸۷	۱۵۳۹۴۶,۷	۸,۸۳	۱,۱	۱۷۴۳۶۰۱,۸	۱۱,۷
۱۳۸۸	۱۸۰۱۱۴,۳	۸,۳۲	۱۷	۲۱۶۳۵۷۵,۲	۲۴,۱

۲۵,۹	۲۷۲۳۷۱۸,۹	۳۲,۷	۸,۷۸	۲۳۹۰۷۵,۴	۱۳۸۹
۲۰,۴	۳۲۷۹۳۴۲,۶	۷	۷,۸	۲۵۵۷۵۶,۲	۱۳۹۰
۳۰,۴	۴۲۷۶۷۷۱,۷	۲۱,۳	۷,۲۵	۳۱۰۲۷۷,۵	۱۳۹۱
۴۱,۷	۶۰۶۱۴۱۸,۹	۹,۱	۵,۵۸	۳۳۸۴۷۸,۴	۱۳۹۲
۲۳,۳	۷۴۷۲۱۷۴,۵	۱۵,۵	۵,۲۳	۳۹۰۸۸۰,۸	۱۳۹۳
۵,۳	۷۸۶۹۰۹۴,۷	۶-	۴,۶۷	۳۶۷۳۷۱,۴	خرداد ماه ۹۴

مأخذ: ترازنامه بانک مرکزی، سال‌های گوناگون.

پیشینه تحقیق

صدر (۱۳۷۶) در مقاله‌ای هزینه‌های عقود مختلف را برای برخی از بانک‌های کشور محاسبه کرده و با اشاره به دستوری‌بودن برخی وام‌ها از جمله وام‌های قرض‌الحسنه و هزینه‌بر بودن این‌گونه تسهیلات تکلیفی و ایجاد معوقات برای بانک‌ها را یکی از علل کاهش اراده مدیران ارشد بانکی برای تقویت تجهیز سپرده‌های قرض‌الحسنه دانسته و با بیان شبهه‌ربوی بودن کارمزد قرض‌الحسنه به صورت غیرمستقیم این مورد را نیز در زمره این دلایل قرار داده است.

هادوی‌نیا و کمیجانی (۱۳۷۷) قرض‌الحسنه را نوع خاصی از قرض بیان می‌کنند و معتقدند با آنکه قرض‌الحسنه از نظر فقهی و حقوقی تحت عقد قرض مطرح می‌شود، تحقق آن شرایط خاصی از «جمله نیازمند بودن وام‌گیرنده» و «انگیزه معنوی و آخرتی قرض‌دهنده» دارد. آنها ضمن بررسی فقهی، روایی و تفسیری قرض‌الحسنه، برخی از اثرات اقتصادی و اجتماعی قرض‌الحسنه مثل تأمین اجتماعی، کاهش فاصله طبقاتی، تغییر مصرف و پس‌انداز و توزیع درآمد را بیان کرده‌اند و به ناکارآمد بودن برخی ساختارهای کنونی برای نهاد قرض‌الحسنه اشاره کرده‌اند. سپس اوراق قرض‌الحسنه و قبوض قرض‌الحسنه را به عنوان دو راهکار برای بهبود شرایط قرض‌الحسنه بیان کرده‌اند.

حبیبیان تقی‌بی (۱۳۸۱) پس از بررسی راهبردهای توسعه بیان می‌کند که از نظر کارشناسان، توزیع مناسب درآمدها موجب کاهش پس‌انداز و سرمایه‌گذاری و کاهش رشد

خواهد شد که از این دیدگاه، قرض الحسنه برای رشد، یک عامل منفی به حساب می آید. وی با اشاره به فعالیت های اقتصادی بانک و انتظار آنها برای کسب منفعت از سرمایه های سپرده گذاری شده، قرارگیری قرض الحسنه در زمره فعالیت های بانک را موجب بروز سوء استفاده می داند که این مورد نیز می تواند به بی اعتمادی مردم به ساختار بانکی دامن بزند.

موسایی (۱۳۸۲) ضمن بررسی نظر فقهی فقها در زمینه ربا و کاهش ارزش پول، طی پرسشنامه هایی نظر عرفی اقشار مختلف مردم را درباره ارزش پول و ربا و قرض جويا شده است. در نتایج این پژوهش می توان مشاهده کرد که تمایل به قرض الحسنه در شرایط تورمی کنونی و تداوم آن، به شدت کاهش یافته که وی این مسئله را بر خلاف یکی از اهداف اصلی تحریم ربا که ترویج قرض الحسنه می باشد، معرفی می کند.

موسویان (۱۳۸۳) به بررسی صندوق های قرض الحسنه و روند رشد آنها طی سال های ۶۳ تا ۸۲ پرداخته است. وی رشد بی رویه و عدم نظارت بانک مرکزی را از نقایص این ساختار دانسته، معتقد است همین دو مورد زمینه ساز بروز برخی تخلف ها و سوء استفاده ها در صندوق های قرض الحسنه شده و این مسئله به اعتماد مردم به نهادهای مرتبط با قرض الحسنه لطمه زیادی وارد کرده است؛ از سور دیگر عدم استفاده از حساب های قرض الحسنه توسط این صندوق ها و نگهداری وجوه در سپرده های سرمایه گذاری مدت دار توسط آنها، نیز در کاهش سهم سپرده های قرض الحسنه بانکی نقش داشته است.

حسن زاده و کاظمی (۱۳۸۳) با بررسی آمار حساب های قرض الحسنه در بانک ها و صندوق های قرض الحسنه بیان می کنند که در بازه زمانی مورد پژوهش ۱۳۶۶-۱۳۷۷، سپرده های قرض الحسنه نزد صندوق ها بیش از ۵۰٪ این سپرده ها نزد شبکه بانکی بوده و در برخی سال ها این رقم به بیش از ۷۵٪ نیز رسیده است که نشان دهنده نقش مهم و تأثیرگذار صندوق های قرض الحسنه در اقتصاد کشور است.

میرمعزی (۱۳۸۴) ضمن بیان اینکه بیشتر وجوه موجود در حساب های قرض الحسنه مردمی نیست یا اگر مردمی است به عنوان وجوه مازاد نمی توان از آنها یاد کرد، انگیزه سپرده گذاران را نگهداری پول، استفاده از خدمات حساب های بانکی یا شرکت در قرعه کشی جوایز دانسته، معتقد است کمتر کسی به نیت ایثار و کسب اجر معنوی از حساب های قرض الحسنه استفاده می کند. وی می گوید از آنجاکه مردم می دانند بانک ها این

مبالغ را به نیازمندان قرض نمی‌دهد، برای سپرده‌گذاری، نیت قربت و کسب ثواب ندارند. وی همچنین معتقد است میزان تبلیغات برای تجهیز این منابع کافی نیست و برای جذب منابع بیشتر، هیچ گونه ابزارسازی جدیدی صورت نگرفته است.

عرب مازار و کیتبادی (۱۳۸۵) پس از بررسی قوانین بانکی و داده‌های آماری، سپرده‌های قرض‌الحسنه را بررسی کرده و با بررسی مشکلات ساختاری قرض‌الحسنه دلایل مهمی را برای کاهش سهم این سپرده‌ها به صورت مستقیم و غیرمستقیم بیان می‌کنند که ممنوعیت‌های قانونی مثل سقف وام قرض‌الحسنه، گسترش صندوق‌های قرض‌الحسنه و مؤسسات جایگزین، افزایش نرخ سود سپرده‌های کوتاه مدت و عدم توان مدیریت مانده حساب‌های قرض‌الحسنه به علت نوسانات سپرده‌ها قبل و بعد از تاریخ قرعه‌کشی از آن جمله‌اند. طی دوره مورد بررسی آنها، سهم سپرده‌های قرض‌الحسنه نسبت به کل سپرده‌های بانکی، از ۲۵٪ به ۱۰٪ کاهش پیدا کرده است. آنها دیگر علل این کاهش را تورم و کاهش ارزش سپرده‌ها، تمایل برای سپرده‌گذاری در سپرده‌های مدت‌دار و شکل‌گیری صندوق‌های قرض‌الحسنه که بیش از ۶۰٪ سپرده‌های قرض‌الحسنه را در خود جای داده‌اند، می‌دانند.

ابونوری و قاسمی تازه‌آبادی (۱۳۸۶) ضمن بررسی توزیع درآمد در ۲۷ استان، به این نتیجه رسیده‌اند که قرض‌الحسنه با فرض ثابت بودن عوامل دیگر، می‌تواند باعث کاهش نابرابری اقتصادی شود و افزایش عملکرد قرض‌الحسنه بر نابرابری در نوزده استان اثر کاهشی داشته که در یازده عدد از این استان‌ها، این کاهش از نظر آماری معنادار بوده است. در مقابل، افزایش عملکرد قرض‌الحسنه در هشت استان اثر افزایشی بر نابرابری‌های اقتصادی داشته که بررسی علل آن را نیازمند مطالعات مستقل دانسته‌اند و هماهنگ‌سازی صندوق‌های قرض‌الحسنه در یک بانک مردمی جامع قرض‌الحسنه را به عنوان پیشنهاد مطرح کرده‌اند.

سهیلی (۱۳۸۷) در پژوهشی، عدم اشراف کارکنان سیستم بانکی به مبانی نظری بانکداری اسلامی را به عنوان یکی از معضلات پیش روی تجهیز منابع در سپرده‌های مختلف غیرربوی از جمله قرض‌الحسنه بر می‌شمارد. وی همچنین پدیده‌ای به نام ربای معکوس را که نتیجه کاهش قدرت خرید به واسطه وجود تورم است نیز به عنوان یکی از

دلایل کاهش رغبت مردم به استفاده از سپرده های قرض الحسنه بیان می کند. تنزل بانک ها به سطح مؤسسات بخت آزمایی و توزیع ناعادلانه منافع به واسطه پرداخت جوایز از طریق قرعه کشی از دیگر دلایلی هستند که این پژوهشگر در بیان علت کاهش قرض الحسنه به آنها پرداخته است.

محقق نیا (۱۳۸۸) با نقد عملکرد بانک ها در مقایسه با صندوق های قرض الحسنه، یکی از علل اصلی کاهش سپرده های قرض الحسنه را عدم اعتماد مردم به سیستم بانکی بیان می کند و معتقد است استقبال از صندوق های قرض الحسنه و گسترش فعالیت آنها می تواند شاهی بر ناکارآمدی مدیریت بانک ها در این زمینه و عدم اعتماد مردم به این سیستم باشد. وی معتقد است با توجه به وجود تورم و کاهش ارزش پول در گذر زمان، نرخ سود واقعی سپرده های سرمایه گذاری طی سال های گذشته منفی بوده و سود علی الحسابی که به سپرده های سرمایه گذاری تعلق می گیرد، نمی تواند مشوقی برای افزایش جذب منابع در اینگونه سپرده ها بوده باشد؛ لذا عدم تعلق سود به سپرده های قرض الحسنه را نمی توان از مشکلات اینگونه حساب ها دانست. وی در بررسی های خود به این نتیجه رسیده است که نرخ جذب سپرده های قرض الحسنه ۵٪ کمتر از رشد نقدینگی بوده است. از سوی دیگر در این پژوهش به کاهش سهم سپرده های قرض الحسنه از ۲۵٪ در سال ۱۳۶۳ به ۸/۸٪ در سال ۱۳۸۸ اشاره و علل گوناگونی را برای این معضل بیان شده است. عملکرد نامناسب بانک ها در سپرده های قرض الحسنه، استفاده از منابع قرض الحسنه در تسهیلات دیگر، عدم اعتماد مردم به بانک ها و استقبال از صندوق های قرض الحسنه از جمله دلایلی هستند که محقق نیا برای کاهش سهم سپرده های قرض الحسنه بر می شمارد. وی در بخش دیگری از تحقیق خود با تکیه بر آمار اظهار می کند با آنکه به طور میانگین ۹,۳۳ درصد از منابع سیستم بانکی به حساب های قرض الحسنه تعلق دارد، میزان تسهیلات اعطایی قرض الحسنه کمتر از شش درصد بوده است؛ به بیان دیگر به صورت میانگین ۵۳٪ از سپرده ها به صورت تسهیلات به مردم اعطا شده است و مابقی در راستای کسب سود، در بخش های مختلف سرمایه گذاری شده اند که همین مسئله می تواند موجب بی اعتمادی مردم به سیستم بانکی شود. یکی دیگر از دلایلی که در این پژوهش به آن اشاره شده، بالابودن نرخ ذخیره قانونی برای اینگونه سپرده ها می باشد که موجب می شود سهم کمتری از این سپرده ها در

جریان تسهیلات قرار گیرد؛ البته اکنون این نرخ برای سپرده‌های قرض‌الحسنه کمتر از دیگر سپرده‌هاست؛ ولی می‌توان آن را باز هم کاهش داد.

شهرکی، بهبودی و قادری (۱۳۸۹) در مقاله‌ای ضمن بیان اهمیت سرمایه‌گذاری در رشد و توسعه اقتصادی، افزایش میزان پس‌انداز را به عنوان مقدمه افزایش سرمایه‌گذاری بیان کرده و آثار افزایش پس‌انداز خانوار بر سرمایه‌گذاری و مصرف را با استفاده از مدل تعادل عمومی ایستا و پویا بررسی کرده‌اند. بر اساس این پژوهش، با افزایش و کاهش پس‌انداز خانوار در مدل ایستا وجود رابطه معکوس بین پس‌انداز خانوار و مصرف و در مدل پویا رابطه مستقیم بین آنها تأیید می‌شود. بر اساس این تحقیقات رابطه مستقیم بین پس‌انداز خانوارها و سرمایه‌گذاری در هر دو مدل ایستا و پویا تأیید می‌شود؛ همچنین طبق نتایج مدل پویا، با افزایش ۲۰ درصدی پس‌انداز، تولید ناخالص ملی ۶/۱۳ درصد رشد را نشان می‌دهد.

موسویان (۱۳۸۹) پس از نقد تسهیلات تکلیفی می‌گوید مردم و مسئولان تلقی اشتباهی از بانک‌ها دارند و بیشتر به دید بنگاه خیریه به این مؤسسات نگاه می‌کنند؛ ضمن اینکه عدم ثبات سپرده‌ها قبل و بعد از قرعه‌کشی جوایز موجب شده است در مدیریت این وجوه برای اعطای تسهیلات، مشکلاتی به وجود آید. از سوی دیگر عدم پرداخت سود به این سپرده‌ها و وجود تورم یکی دیگر از دلایل کاهش تمایل سپرده‌گذاران به سپرده‌گذاری در این حساب‌ها می‌باشد. نکته قابل تأمل اینکه به نظر موسویان هر قرض بدون بهره، قرض‌الحسنه به حساب نمی‌آید و نیت سپرده‌گذار برای اطلاق این نام به سپرده‌ها اهمیت زیادی دارد؛ لذا برخی بانک‌ها با چنین توجیهی، اقدام به استفاده از وجوه سپرده‌های قرض‌الحسنه در سرمایه‌گذاری‌ها و وام‌های تجاری می‌نمایند.

در پایان این بخش قابل ذکر است که وجه تمایز این تحقیق از کارهای قبلی در روش تحلیل آن می‌باشد که بدیع است؛ یعنی تا کنون در ایران از این روش برای تحلیل مسائل اقتصادی استفاده نشده، بلکه اصولاً خاستگاه این روش، حوزه آینده‌پژوهشی می‌باشد؛ اما به دلیل قابلیت‌های تحلیلی بسیار مطلوبش، در اینجا مورد استفاده قرار گرفته که در ادامه در این زمینه بیشتر توضیح داده می‌شود.

روش‌شناسی انجام پژوهش

برای طراحی روش این پژوهش با مطالعه گسترده منابع، انواع روش‌های تحلیلی اعم از روش‌های تحلیل لایه‌ای علت‌ها (Causal Layered Analysis)، روش‌های تحلیل سیستمی (System Dynamic Methods) و غیره مورد بررسی قرار گرفت و روش تحلیل اثرات متقابل (Cross Impact Analysis) به عنوان روش مناسب و کارآمد جهت تحلیل عوامل مؤثر بر کاهش سهم سپرده قرض‌الحسنه انتخاب شد.

بهره‌گیری از روش تحلیل اثرات متقابل این امکان را به وجود می‌آورد که علاوه بر رتبه‌بندی عوامل، میزان اثرگذاری آنها از همدیگر و اثرپذیری بر یکدیگر نیز مشخص گردد. اساساً زادگاه این روش در حوزه آینده‌پژوهی بوده و جهت ارزیابی و مقایسه علل مختلف که به یک مسئله واحد مرتبط می‌باشند، به کار رفته است (Gordon, 1968, p.105). پس از طرح اولیه روش توسط Gordon کاربردهایی در حوزه مدیریت استراتژیک نیز یافته است و به‌مرور به عنوان یکی از روش‌های مطرح جهت اولویت‌بندی و تعیین عوامل کلیدی یا پیشران (Driving Forces) شناخته شد (Bunn & Salo, 1993, p.296). منطق اصلی این روش بر پایه اثرگذاری و اثرپذیری بنا شده است. ابتدا مسئله اصلی مورد نظر انتخاب می‌گردد که در این پژوهش مسئله، کاهش سهم سپرده قرض‌الحسنه در نظام بانکی می‌باشد، پس از آن از روش‌های مختلف عوامل مؤثر بر آن و مرتبط با آن احصا می‌شود. جهت استخراج این عوامل پیشنهادهاى مختلفی از مطالعه کتابخانه‌ای تا مصاحبه با صاحب‌نظران و برگزاری جلسات توفان فکری (Brain Storm) وجود دارد. ما نیز در این پژوهش جهت تکمیل بحث، از مطالعات کتابخانه‌ای، مصاحبه‌های تخصصی و جلسات فکری بهره برده‌ایم. پس از تعیین عوامل با تشکیل ماتریس اثرات متقابل میزان اثرگذاری و اثرپذیری آنها بر یکدیگر توسط خبرگان مشخص می‌گردد؛ آنگاه به کمک نرم‌افزار مربوطه (MicMac)، عوامل استخراج‌شده به پیشران، سیاستی، مخاطره‌آمیز، تأثیرپذیر و عوامل غیرمؤثر تفکیک می‌شوند.

در پایان با توجه به خروجی نرم‌افزار، یافته‌های تحقیق مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرند و نتیجه‌گیری صورت خواهد گرفت. مدل مفهومی نهایی با توجه به کاربرد روش اثرات متقابل در یک موضوع اقتصادی، عرصه‌ای جدید بر فضای تحلیل‌های اقتصادی

می‌گشاید و کاربرد این روش امکان یافتن پیشران‌ها و شاخص‌ها را در موضوعات مختلف اقتصادی فراهم می‌آورد.

روش تحلیل اثرات متقابل (Cross Impact Analysis)

همان‌طور که ذکر شد، این روش برای اولین بار در حوزه آینده‌پژوهی طرح شده و سپس در مدیریت استراتژیک و دیگر حوزه‌ها به کار رفته است. این روش جهت تفکیک عوامل بر مبنای اثر، طرح‌ریزی شده است و فرض پنهان آن، اثرگذاری و اثرپذیری عوامل بر یکدیگر است؛ به بیان دیگر زمانی که موضوعی مورد تحلیل قرار می‌گیرد، عوامل مختلفی با آن مرتبط خواهند بود که می‌توان این عوامل را از طریق مطالعه یا نظر خبرگان احصا نمود؛ ولی ارزش و وزن هر یک از این عوامل در موضوع مورد بررسی مجهول است. روش‌های مختلفی جهت تفکیک عوامل و تعیین رابطه میان آنها پیشنهاد شده که برای مثال مبتنی بر رابطه علت و معلول یا رابطه سیستمی و غیره می‌باشد.

در مسائل اقتصادی که جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی و حتی اعتقادی دارند- مانند بحث قرض‌الحسنه- به راحتی نمی‌توان روابط سیستمی یا علت و معلولی را حاکم کرد؛ زیرا شرط تحلیل سیستمی، تشکیل حلقه‌های علی (Causal Loops) و تعیین مقادیر مشخصی برای ورودی و خروجی فرایندها می‌باشند (سنگه، ۱۳۸۲، ص ۲۷۷). در این گونه مسائل یکی از روش‌های راهگشا و البته پرکاربرد، روش تحلیل اثرات متقابل است. این روش از جمله روش‌های مبتنی بر نظر خبرگان (Expert Based) می‌باشد که با تقاطع عوامل مختلف و مقابل هم قراردادن آنها، میزان اثرگذاری هر عامل بر دیگری را نمره‌دهی می‌کند. در نتیجه مطابق جدول ذیل، ماتریسی از عوامل تولید خواهد شد که خبرگان، میزان تأثیر هر عامل بر دیگری را تعیین می‌کنند. میزان اثر، با اعداد صفر، ۱، ۲ و ۳ تعیین می‌شود (صفر، بدون اثر، ۱ اثر کمینه، ۲ اثر متوسط و ۳ اثر بیشینه).

جدول ۲: ماتریس اثرات متقابل

میزان اثرگذاری عوامل	عامل چهارم	عامل سوم	عامل دوم	عامل اول	
	میزان اثرگذاری عامل اول بر چهارم	میزان اثرگذاری عامل اول بر سوم	میزان اثرگذاری عامل اول بر دوم		عامل اول
					عامل دوم
					عامل سوم
					عامل چهارم
					میزان اثرپذیری عوامل

پس از تکمیل ماتریس، اثر متقابل عوامل مطابق سطر و ستون انتهایی ماتریس فوق، میزان اثرگذاری و اثرپذیری هر عامل استخراج می‌گردد و در نهایت عوامل در نموداری با دو پارامتر اثرپذیری (محور X) و اثرگذاری (محور Y) نمایش داده می‌شوند. در این نمودار، عوامل به پنج دسته اصلی تقسیم می‌شوند که به همراه توضیحات مربوطه در ذیل آمده است:

➤ عوامل پیشران (Driving Forces): عواملی که اثرگذاری حداکثر و اثرپذیری حداقل دارند. درواقع این عوامل در مسئله مورد بررسی سرنوشت‌ساز می‌باشند. به همین دلیل تغییرات این عوامل کلیدی، بر وضعیت کل سیستم (موقعیت مسئله اصلی) مؤثر خواهند بود و نیروهای پیشران محسوب می‌شوند.

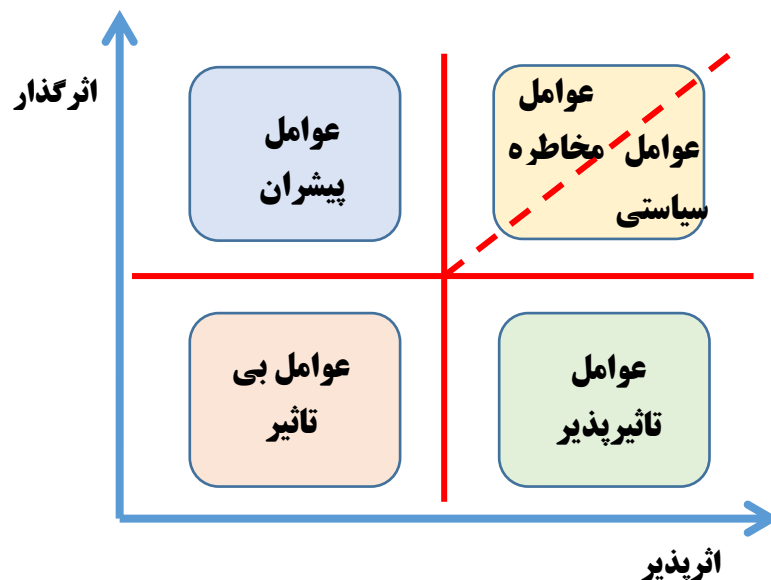
➤ شاخص‌ها: عواملی که اثرپذیری حداکثر و اثرگذاری حداقل دارند و به هر تغییری در دیگرعوامل، واکنش نشان خواهند داد. از این عوامل می‌توان جهت رصد مسئله بهره برد.

➤ عواملی که دارای اثرگذاری و اثرپذیری بالا می‌باشند (ربع شمال شرقی) به دو دسته تقسیم می‌شوند:

▪ عوامل سیاستی که پایین نیمساز می‌باشند و میزان اثرپذیری آنها نسبت به اثرگذاری‌شان بیشتر است. این عوامل به دلیل اثرپذیری بالاتر قابل تغییرند و به دلیل اثرگذاری بالا نیز بر دیگر عوامل مؤثر خواهند بود.

▪ عوامل مخاطره‌آمیز که بالای نیمساز قرار دارند و میزان اثرگذاری آنها نسبت به اثرپذیری‌شان بیشتر است؛ در نتیجه با تغییری در این عوامل، بقیه نیز تغییر می‌کنند و دامنه تغییرات افزایش خواهد یافت؛ در نتیجه ریسک این تغییرا بالا می‌باشد.

➤ عوامل غیرمؤثر: عوامل با تأثیرگذاری و تأثیرپذیری کم، که نه بر دیگران اثر می‌گذارند و نه از دیگران اثر می‌پذیرند و حذف خواهند شد و درواقع این تحلیل نشان می‌دهد که این عوامل متعلق به این حوزه نبوده‌اند؛ چراکه تأثیری بر دیگرعوامل ندارند و اثری نیز نمی‌پذیرند. در شکل ذیل توضیحات مصور شده است.

شکل ۱- نمودار تحلیل اثرات متقابل

فرایند محاسباتی ذکرشده، توسط نرم افزار MicMac انجام می شود و نتایج در خروجی نرم افزار مشخص خواهند شد. وجود نرم افزار علاوه بر تسهیل محاسبه ها، امکان تحلیل حساسیت را نیز فراهم می آورد؛ همچنین نرم افزار قابلیت محاسبه اثرات غیرمستقیم را نیز ایجاد می کند. اثر غیرمستقیم شامل تأثیر عامل یک بر سه از طریق اثر بر عامل دو می باشد.

قابلیت های کاربرد روش تحلیل اثرات متقابل در اقتصاد

امروزه موضوعات کلان اقتصادی با عرصه های علم و فناوری، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی آمیخته است و این به هم تنیدگی موجب افزایش پیچیدگی و عدم قطعیت می گردد (نمازی، ۱۳۷۴). روند تحولات برنامه ریزی نیز این امر را تأیید می کند؛ چراکه برنامه ها از حالت ساده و خطی به مرور به برنامه های سیستمی و چندوجهی تغییر یافته و در ادامه با رویکردهای استراتژیک تلفیق شده است. برنامه ریزی استراتژیک نیز با تمرکز بر محیط و تلاش جهت فهم بهتر آن، ملزم شده که مدل های تحلیل محیط را به استخدام بگیرد، همچون مدل های STEEP (Social, Technological, Economical, Environmental,)

(Political, Environmental, Social, Technological) PEST یا (Political, Environmental, Social, Technological) PEST برنامه‌ریزی استراتژیک جهت شناخت ابعاد مختلف محیط بیرونی سازمان به کار می‌رود (Porter, 1980).

عدم توفیق استراتژی‌ها و شکست برنامه‌ها به دلیل تغییرات مستمر و شتابان محیط موجب رشد مفاهیم آینده‌پژوهی شد و آینده‌پژوهی به عنوان ورودی برنامه‌ریزی استراتژیک تلاش کرد به پیش‌بینی و ترسیم تصاویر محتمل از آینده بپردازد و ضعف استراتژی‌ها در مواجهه با تغییرات آینده محیط را مرتفع کند (اسلاتر، ۱۳۸۶)؛ در نتیجه تکنیک‌ها و روش‌های آینده‌پژوهی رشد چشمگیری یافت و یکی از این مصداق‌ها نیز روش تحلیل اثرات متقابل بود. این روش را آینده‌پژوهان جهت غلبه بر تغییرات محیط به استخدام گرفتند و همان‌طور که به تفصیل آمد، مبتنی بر اثرگذاری و اثرپذیری می‌باشد. با توجه به بررسی‌ها، به‌طور مشخص از این روش در موضوعات اقتصادی بسیار کم بهره‌گیری شده است؛ در حالی که با ماهیت مسائل اقتصادی بسیار همخوانی دارد.

یکی از معضلات پیش روی صاحب‌نظران و مجریان اقتصادی عدم اتفاق نظر و فهم مشترک می‌باشد که به نظر می‌رسد کاربرد این روش در موضوعات مشخص، موجب شکل‌گیری فضای گفتمانی حول موضوع خواهد شد و جلب مشارکت تفکرات مختلف و گسترش دامنه صاحب‌نظران نیز از طرفی به اعتبار و دقت تصمیمات خواهد افزود و از طرف دیگر موجب همگرایی آرا و اجماع نظر می‌گردد که ثمره آن تا حدی حمایت از تصمیم‌گیری‌های کلان و راهبردی در عرصه اقتصاد می‌باشد. یکی دیگر از مزایای کاربرد روش تحلیل اثرات متقابل، ورود به عرصه آینده‌پژوهی و سناریوپردازی در موضوعات اقتصادی می‌باشد.

یافته‌های پژوهش

آسیب‌شناسی سپرده‌های قرض‌الحسنه به روش تحلیل اثرات متقابل

به منظور بررسی آسیب‌های سپرده قرض‌الحسنه در این بخش سه مرحله اصلی طراحی شده است: احصای دلایل احتمالی در مطالعات کتابخانه‌ای، مصاحبه با خبرگان و اعتبارسنجی دلایل، تحلیل اثرات و تقسیم‌بندی دلایل.

گام اول: دلایل ارائه شده در مطالعات کتابخانه‌ای

در گام نخست برای دستیابی به دلایل اولیه و بررسی پژوهش‌های پیشین به بررسی منابع کتابخانه‌ای در حوزه قرض‌الحسنه پرداخته شده است. در این مرحله دلایلی که می‌توانند به صورت مستقیم یا غیرمستقیم بر روی سهم سپرده‌های قرض‌الحسنه در نظام بانکی کشور مؤثر باشند، از مقالات و کتب استخراج و دلایل مشابه، تلفیق شده‌اند که این دلایل در جدول ۴ ذکر شده‌اند.

گام دوم: مصاحبه با خبرگان بانکی

در این قسمت، با استفاده از دلایلی که در منابع کتابخانه‌ای وجود داشت، لیستی برای مصاحبه با خبرگان تهیه شد و در هفت مصاحبه جداگانه، نظر خبرگان^۱ را در مورد میزان تأثیر هر یک از این علل - با استفاده از طیف لیکرد - جویا شدیم. در این مصاحبه‌ها میزان تأثیر هر عامل به پنج حالت تقسیم شده است که عبارت‌اند از: خیلی کم، کم، متوسط، زیاد و خیلی زیاد. برای این درجه‌بندی‌ها خیلی کم با عدد یک و خیلی زیاد با عدد ۵ نمایش داده می‌شوند. نتیجه این مصاحبه‌ها که بر اساس جمع میزان تأثیر رتبه‌بندی شده‌اند، در جدول ذیل قابل مشاهده است.

جدول ۳: نتیجه مصاحبه با خبرگان بانکی

ردیف	دلایل	نظر مصاحبه شونده‌گان							مجموع
		۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	
۱	وجود تورم و کاهش ارزش پول	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۳۵
۲	رقابت بانک‌ها برای افزایش نرخ سود سپرده‌های سرمایه‌گذاری	۴	۵	۵	۴	۵	۴	۵	۳۲
۳	نبودن قرض‌الحسنه از طرف سپرده‌گذاران	۵	۵	۴	۴	۵	۴	۴	۳۱
۴	شرایط نامناسب اقتصادی	۵	۵	۴	۳	۵	۴	۳	۲۹
۵	پایین بودن درآمد سپرده‌گذاران	۵	۵	۴	۲	۵	۵	۳	۲۹
۶	سلب اعتماد مردم از سیستم بانکی به علت کم‌بودن	۳	۴	۵	۴	۳	۴	۵	۲۸

۱. پنج نفر از مصاحبه‌شوندگان رئیس شعبه بانک‌های رفاه، صادرات، ملت، پارسیان و پاسارگاد بودند، یک نفر از مدیران ارشد مؤسسه مالی و اعتباری آرمان و یک نفر کارشناس بانک مرکزی و استاد دانشگاه.

ردیف	دلایل	نظر مصاحبه شوندگان							مجموع
		۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	
	تسهیلات قرض الحسنه								
۷	تغییرات فرهنگی و اعتقادی مربوط به قرض الحسنه	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۲۵
۸	کافی نبودن تبلیغات برای تجهیز سپرده‌های قرض الحسنه و اجر معنوی آن	۴	۳	۳	۳	۳	۴	۳	۲۳
۹	انحراف بانک‌ها در مصرف تسهیلات قرض الحسنه و نسبت کم تسهیلات واقعی اعطاشده به مردم	۴	۵	۱	۵	۱	۴	۳	۲۳
۱۰	عدم وجود اراده جدی از طرف مدیران و مسئولان بانکی	۴	۲	۴	۱	۴	۴	۴	۲۳
۱۱	سقف وام قرض الحسنه و محدودبودن این تسهیلات به وام ازدواج	۴	۲	۳	۳	۴	۴	۳	۲۳
۱۲	افزایش معوقات مربوط به تسهیلات قرض الحسنه به دلایل مختلف فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی	۴	۵	۳	۱	۴	۲	۳	۲۲
۱۳	هزینه فرصت بالا برای اعطای تسهیلات قرض الحسنه در بانک‌ها (مشکلات قانونی و محیطی و صرف زمان)	۳	۴	۳	۳	۴	۳	۲	۲۲
۱۴	سوءاستفاده‌های رخ داده در صندوق‌های قرض الحسنه و سلب اعتماد مردم	۳	۳	۴	۳	۲	۲	۲	۱۹
۱۵	هزینه‌بربودن تسهیلات تکلیفی	۲	۲	۳	۲	۴	۲	۳	۱۸
۱۶	عدم استفاده از سپرده قرض الحسنه توسط صندوق‌ها	۲	۲	۴	۴	۱	۳	۲	۱۸
۱۷	ضعف مدیریتی در ساختار بانک‌ها	۴	۳	۲	۱	۲	۲	۳	۱۷
۱۸	تأثیر منفی تبلیغات جوایز به نگرش اخروی	۲	۱	۱	۳	۵	۲	۲	۱۶
۱۹	انتظار بانک‌ها برای انتفاع	۲	۴	۱	۴	۱	۱	۲	۱۵
۲۰	عدم اشراف کارکنان به مبانی بانکداری اسلامی	۲	۲	۲	۱	۲	۲	۲	۱۳

ردیف	دلایل	نظر مصاحبه شوندگان							مجموع
		۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	
۲۱	عدم امکان مدیریت به علت نوسانات	۱	۲	۱	۳	۲	۲	۱	۱۲
۲۲	توزیع نا عادلانه ی منافع با جواز	۱	۳	۱	۲	۱	۱	۲	۱۱
۲۳	گسترش صندوق های قرض الحسنه و مؤسسات جایگزین	۱	۲	۱	۲	۱	۲	۲	۱۱
۲۴	نرخ ذخیره قانونی برای سپرده های قرض الحسنه	۱	۱	۱	۳	۱	۲	۱	۱۰
۲۵	فردی و داوطلبانه دانستن قرض الحسنه توسط مدیران	۱	۱	۲	۱	۱	۲	۱	۹
۲۶	غیرشرعی دانستن کارمزد قرض الحسنه از طرف مردم	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۷

۱۷۵ بر اساس نتایج مصاحبه ها می توان استنباط نمود که به صورت کلی عوامل زیر از نظر

خبرگان نقش مهمی در کاهش سهم سپرده های قرض الحسنه داشته اند:

- وجود تورم و کاهش ارزش پول (ردیف ۱)؛
- تغییرات فرهنگی و اعتقادی (ردیف ۳ و ۷ و ۸ و ۱۸)؛
- رقابت بانک ها برای افزایش نرخ سود سپرده های سرمایه گذاری (ردیف ۲)؛
- شرایط نامناسب اقتصادی و پایین بودن سطح درآمدها (ردیف ۴ و ۵)؛
- سلب اعتماد مردم از سیستم بانکی به دلیل انحراف از مصرف صحیح قرض الحسنه (ردیف ۶ و ۹)؛
- عدم وجود اراده جلدی از طرف مدیران و مسئولان بانکی (ردیف ۱۰ و ۱۷)؛
- سقف و تنوع کم وام های قرض الحسنه (ردیف ۱۱)؛
- مشکلات قانونی (موانع و کمبود سیاست های تشویقی) (ردیف ۱۵ و ۱۶ و ۲۰ و ۲۴)؛

- وجود تورم و کاهش ارزش پول.

گام سوم: ماتریس اثرات متقابل

- در این مرحله با استفاده از تحلیل دو گام قبلی، دلایل با اهمیت و اصلی کاهش سهم سپرده‌های قرض‌الحسنه استخراج شدند. این دلایل به شرح ذیل می‌باشند:
۱. عدم اعتماد مردم به بانک‌ها به علت تخلف از پرداخت صحیح تسهیلات قرض‌الحسنه؛
 ۲. وجود تورم و کاهش ارزش پول؛
 ۳. رقابت بانک‌ها برای افزایش سود سپرده‌های سرمایه‌گذاری؛
 ۴. پایین بودن سطح درآمد سپرده‌گذاران و مشکلات اقتصادی؛
 ۵. تغییرات فرهنگی و اعتقادی - مثل کاهش اعتقادات مذهبی و افزایش منفعت طلبی؛
 ۶. سقف و تنوع کم در تسهیلات قرض‌الحسنه؛
 ۷. نبود اراده جدی برای گسترش قرض‌الحسنه از طرف مدیران بانکی؛
 ۸. خلأهای قانونی (الزام و تشویق برای جذب قرض‌الحسنه).

۱۷۶

به این ترتیب ماتریس اثرات متقابل برای دلایل فوق طراحی و در مصاحبه با سه تن از استادان دانشگاه تکمیل شد^۱ که نتیجه آن در جدول ذیل قابل ملاحظه است. برای تکمیل این ماتریس در مصاحبه‌های جداگانه با هر یک از خبرگان نظر آنها را در خصوص میزان تأثیرگذاری هر عامل بر عامل دیگر جویا شدیم و پس از جمع‌آوری داده‌ها برای ثبت نهایی آرایه‌ها در نرم‌افزار، پس از محاسبه میانگین حسابی هر آرایه از ماتریس، آن را به نزدیک‌ترین عدد صحیح گرد کردیم. در خصوص برخی از آرایه‌ها نظر دو تن از استادان، تأثیر بالقوه (p) بود و نظر استاد سوم عدم تأثیرگذاری این عامل بر دیگری. در این موارد برای آرایه مذکور p در نظر گرفته شده است.

۱. اسناد مربوط به مصاحبه با استادان دانشگاهی در خصوص ماتریس اثرات متقابل نزد نگارنده محفوظ می‌باشد.

جدول ۵: ماتریس اثرات متقابل عوامل کاهش سهم سپرده‌های قرض‌الحسنه

۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	ماتریس عوامل مؤثر بر کاهش سهم قرض‌الحسنه در نظام بانکی
۱	۱	۲	P	۰	۱	۰		۱- عدم اعتماد مردم به بانک‌ها به علت تخلف از پرداخت صحیح تسهیلات قرض‌الحسنه
۱	۱	۱	۲	۲	۳		P	۲- وجود تورم و کاهش ارزش پول
۰	۲	۲	۲	۰		۰	۲	۳- رقابت بانک‌ها برای افزایش سود سپرده‌های سرمایه‌گذاری
۰	۲	۱	۲		۲	۰	۰	۴- پایین بودن سطح درآمد سپرده‌گذاران
۱	۳	۱		۱	۳	۰	۱	۵- تغییرات فرهنگی و اعتقادی (مثل کاهش اعتقادات مذهبی و افزایش منفعت طلبی)
۰	۰		۱	۰	۰	۰	۳	۶- سقف و تنوع کم در تسهیلات قرض‌الحسنه
۲		۳	۱	۰	۱	۰	۲	۷- نبود اراده جدی برای گسترش قرض‌الحسنه از طرف مدیران بانکی
	۲	۳	۲	۱	۲	۱	۱	۸- خلأهای قانونی (الزام و تشویق برای جذب قرض‌الحسنه)

یافته‌های پژوهش

در گام بعدی نتایج ماتریس تکمیل‌شده فوق با استفاده از نرم‌افزار MicMac تحلیل و اثرات مستقیم و غیرمستقیم عوامل مختلف بر یکدیگر استخراج شد و به این ترتیب عوامل پیشران، سیاستی، مخاطره‌آمیز و شاخص‌ها از یکدیگر تفکیک شدند. با توجه به تحلیل اثرات متقابل و در نظر گرفتن اثرات غیرمستقیم، هیچ یک از عوامل دسته‌بندی‌شده فوق در گروه عوامل بی‌اثر جای نگرفتند.

عوامل پیشران

عواملی که بیشترین تأثیرگذاری و کمترین تأثیرپذیری را دارند یا عوامل پیشران، به ترتیب عبارت‌اند از: خلأهای قانونی (عدم وجود ساز و کارهای تشویقی جهت جذب قرض‌الحسنه)، تورم و کاهش ارزش پول و پایین بودن سطح درآمد سپرده‌گذاران. معنای پیشران این است که در صورت تغییر این گزینه‌ها، دیگر عوامل نیز تغییر خواهند کرد؛ در نتیجه اینها نقاط کلیدی مسئله قرض‌الحسنه به حساب می‌آیند. البته در این خصوص باید به این نکته توجه داشت که میزان کنترل‌پذیری هر یک از این عوامل متفاوت خواهد بود؛ برای مثال خلأهای قانونی را می‌توان با همکاری قوه مقننه و بخش‌های اجرایی با تصویب قوانین جدید و تهیه دستورالعمل‌های اجرایی برطرف کرد؛ ولی کاهش تورم که دلایل

ریشه‌ای دارد یا افزایش درآمد سپرده‌گذاران نیاز به زمان و تغییرات اساسی در برخی ساختارهای اقتصادی کشور خواهد داشت.

عوامل سیاستی

بر اساس نتایج، عوامل سیاستی یا هدف نیز شامل دو مورد زیر می‌باشد:

۱. رقابت بانک‌ها برای افزایش سود سپرده‌های سرمایه‌گذاری؛
۲. نبود اراده جدی برای گسترش قرض‌الحسنه از طرف مدیران بانکی.

این عوامل در ناحیه اثرگذاری و اثرپذیری بالا قرار گرفته‌اند؛ ولی میزان اثرپذیری آنها بیش از اثرگذاری است و جزو عوامل هدف یا سیاستی محسوب می‌شوند. با نگاه تحلیلی به این دو عامل مشخص می‌شود که این دو ضمن اینکه بر دیگر عوامل اثرگذارند، خود نیز بر یکدیگر مؤثر خواهند بود؛ یعنی عدم وجود اراده جدی در مدیران بانکی جهت ترویج امر قرض‌الحسنه بر رقابت بانک‌ها برای افزایش سود اثرگذار است و از سوی دیگر نبود اراده جدی نیز خود متأثر از عوامل پیشران و رقابت بانک‌ها خواهد بود. همین امر نشان می‌دهد که این دو مورد، قابل مدیریت و سیاست‌گذاری بوده و می‌توان با راهبردهای کلان و برنامه‌ریزی، آنها را محقق نمود.

عوامل مخاطره‌آمیز

یکی دیگر از عوامل ناحیه اثرگذار و اثرپذیر بالا، تغییرات فرهنگی و اعتقادی مانند کاهش اعتقادات مذهبی و افزایش منفعت طلبی می‌باشد. این عامل در بخش مخاطره‌آمیز قرار می‌گیرد؛ زیرا میزان اثرگذاری آن نسبت به اثرپذیری بیشتر است؛ در نتیجه با ایجاد تغییرات در آن، دامنه گسترده‌تری از اثرات، پدید خواهد آمد که ممکن است مخاطره‌آمیز یا دارای ریسک بالا باشد. البته لازم است بدین مسئله واقف باشیم که این حدود و مرزها قراردادی و اعتباری‌اند و قطعاً نسبی خواهند بود؛ به بیان دیگر عوامل بخش سیاستی و هدف نیز که اثرگذاری و اثرپذیری بالایی دارند، مخاطراتی را در بر خواهند داشت؛ ولی جهت مشخص شدن نتیجه لازم است محدوده‌ای را مشخص کنیم تا بتوانیم به مرحله تصمیم‌گیری برسیم.

شاخص‌ها

در این قسمت عواملی را بررسی خواهیم کرد که اثرپذیری بالایی دارند و در مقابل میزان اثرگذاری آنها اندک است. این عوامل درحقیقت از تغییرات فضای مسئله متأثر خواهند شد و هر تغییری را منعکس می‌کنند؛ ولی تغییرات خودشان بر عوامل دیگر اثر چندانی نخواهد داشت؛ به همین دلیل می‌توان آنها را به عنوان شاخص در مسئله معرفی کرد. این عوامل به شرح ذیل می‌اشند:

۱. سقف و تنوع کم در تسهیلات قرض‌الحسنه؛
۲. عدم اعتماد مردم به بانک‌ها به علت تخلف در پرداخت صحیح تسهیلات قرض‌الحسنه.

با توجه به تحلیل فوق، افزایش سقف و تنوع این تسهیلات را می‌توان به عنوان شاخصی از رونق فضای قرض‌الحسنه در جامعه دانست و طبیعتاً با بهبود عوامل پیشران و سیاستی ذکرشده و بهبود کارایی در تجهیز و تخصیص قرض‌الحسنه، شاهد افزایش اعتماد مردم به عملکرد بانک‌ها در این حوزه خواهیم بود.

خلاصه و نتیجه‌گیری

در این پژوهش ضمن بررسی علل کاهش سهم سپرده‌های قرض‌الحسنه در منابع کتابخانه‌ای و از نگاه خبرگان، به تحلیل و تفکیک این عوامل با استفاده از روش تحلیل اثرات متقابل به عنوان یکی از روش‌های قابل کاربرد در تحلیل پدیده‌های اقتصادی پرداختیم و نتایج ذیل حاصل شد:

۱. عوامل پیشران: ۱. خلأهای قانونی؛ ۲. تورم؛ ۳. پایین بودن سطح درآمد سپرده‌گذاران.
 - عوامل سیاستی و مخاطره‌آمیز: ۱. رقابت بانک‌ها برای افزایش سود سپرده‌ها؛ ۲. نبود اراده جدی مدیران بانکی؛ ۳. تغییرات فرهنگی و اعتقادی.
 - شاخص‌ها: ۱. سقف و تنوع کم تسهیلات قرض‌الحسنه؛ ۲. عدم اعتماد مردم به بانک‌ها.
- به این ترتیب می‌توان گفت تمامی این عوامل، سیستمی را شکل می‌دهند که توجه به هر بخش آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. عوامل پیشران به عنوان پایه‌های اساسی شکل‌گیری این مسئله شناخته می‌شوند؛ ولی باید به این موضوع دقت داشت که میزان

مدیریت‌پذیری هر یک از آنها با یکدیگر متفاوت است و قابلیت اعمال تغییرات سریع در آنها کمتر از عوامل سیاستی و مخاطره‌آمیز خواهد بود. به همین دلیل سیاست‌گذاران ضمن اینکه باید جهت‌دهی میان مدت و بلند مدت مناسبی برای نیروهای پیشران (تورم، خلأ قانونی و سطح درآمدها) داشته باشند، می‌توانند در کوتاه‌مدت با مدیریت درست و اصلاح عوامل سیاستی (رقابت بانک‌ها، نبود اراده جدی مدیران) و ریل‌گذاری برای جهت‌دهی آرام به تغییرات فرهنگی، شاخص‌های کاهش سهم این سپرده‌ها را تغییر دهند و باعث افزایش اعتماد مردم به بانک‌ها و ایجاد تنوع در تسهیلات قرض‌الحسنه شوند. ولی اگر سیاست‌گذاری‌ها در خصوص پیشران‌های مسئله، همسو با تغییرات در عوامل سیاستی و مخاطره‌آمیز نباشد، نه تنها به اهداف مورد نظر نخواهیم رسید، بلکه افزایش پیچیدگی در تحلیل عوامل دور از انتظار نخواهد بود و احتمالاً شاهد ورود عوامل تأثیرگذار جدید به تحلیل خواهیم بود.

بدین ترتیب لازم است مسئولان امر در خصوص علل و عوامل مؤثر بر کاهش سطح سپرده‌های قرض‌الحسنه که بر اساس تحلیل‌های مطرح‌شده در این مقاله به دست آمده‌اند، اهتمام لازم را مبذول داشته، تلاش نمایند با راهکارهای عملیاتی مناسب در جهت تخفیف و برطرف کردن این عوامل نامطلوب گام بردارند. بدیهی است که ارائه توصیه‌های سیاستی جهت چاره‌اندیشی در این زمینه، بسته به نوع عوامل اخلاک‌گر، دارای ابعاد و اولویت‌های زمانی و اجرایی متفاوتی خواهد بود؛ برای مثال در برطرف کردن عوامل مؤثر در کاهش سهم سپرده‌های قرض‌الحسنه، اگرچه اولویت با عوامل پیشران است، انتظار برطرف شدن آنها در کوتاه‌مدت واقع‌بینانه نیست؛ لذا توصیه‌های عملیاتی برای دوره جاری و بازه زمانی کوتاه‌مدت قاعده‌تاً باید بر عوامل سیاستی تمرکز داشته باشند؛ مثلاً کنترل رقابت بانک‌ها برای افزایش سود سپرده‌ها، به عنوان یک عامل سیاستی، می‌تواند بر سطح تورم به عنوان یک عامل پیشران تأثیرگذار باشد و آن را تخفیف دهد که تخفیف تورم هم در بلندمدت می‌تواند سبب افزایش سهم سپرده‌های قرض‌الحسنه گردد.

منابع و مأخذ

۱. ابونوری، اسماعیل؛ افسانه قاسمی تازه‌آبادی؛ «ارزیابی اثر ارزش افزوده قرض‌الحسنه بر توزیع درآمد (با استفاده از داده‌های پانل بین استانی)»، **اقتصاد اسلامی؛** ش ۲۸، زمستان ۱۳۸۶.
۲. اسفندیاری، ابوالفضل؛ **نگاهی به صندوقهای قرض‌الحسنه؛** تهران: سازمان بازرسی، ۱۳۸۲.
۳. اسلاتر، ریچارد و همکاران؛ **نواندیشی برای هزاره نوین، مفاهیم، روش‌های و ایده‌های آینده‌پژوهی؛** ترجمه عقیل ملکی‌فر و همکاران؛ تهران: مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، ۱۳۸۶.
۴. حسین اسلامپور کریمی؛ «صندوق‌های قرض‌الحسنه، آسیب‌شناسی، ساختار مناسب و راهکارهای اصلاحی»، **بانک و اقتصاد؛** ش ۴۹، ۱۳۸۳. ۱۸۱
۵. اسلامی، زهرا؛ **بررسی عملکرد سیستم بانکی و صندوقهای قرض‌الحسنه در خصوص سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز و تسهیلات اعطایی قرض‌الحسنه (۷۳-۱۳۶۸)؛** پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته علوم بانکداری، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران، ۱۳۷۵.
۶. برگزیده آمارهای اقتصادی بخش بانکی و پولی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران در سال‌های ۱۳۸۳ و ۱۳۹۳.
۷. بیدار، محمد؛ «بررسی کارمزد قرض‌الحسنه و شیوه‌های محاسبه آن در بانکداری اسلامی»، **معرفت اقتصاد اسلامی؛** ش ۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۱.
۸. پیران، پرویز، «پیامدها و آثار فقر و نابرابری در ایران، فقر و جنبش‌های اجتماعی در ایران»، **رفاه اجتماعی؛** ش ۱۸، ۱۳۸۴.
۹. حبیبیان نقیعی، مجید؛ «قرض‌الحسنه و راهبردهای توسعه اقتصادی»، **نامه مفید؛** ش ۳۱، ۱۳۸۱.
۱۰. —؛ «قرض‌الحسنه، نگرشی تفسیری-روایی»، **فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی؛** ش ۱۶، زمستان ۱۳۸۳.

۱۱. —؛ «انتفاع، معیار ناسازگاری نهاد بانک و نهاد قرض‌الحسنه»، مجموعه مقالات سومین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی؛ تهران: انتشارات پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۴.
۱۲. حسن‌زاده، علی و مهین‌دخت کاظمی؛ «صندوق‌های قرض‌الحسنه، ارزیابی کارکرد در بازار پول و اعتبار کشور»، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی؛ ش ۱۶، زمستان ۱۳۸۳.
۱۳. خان و میرآخور، مطالعات نظری در بانکداری و مالیه اسلامی؛ ترجمه محمد ضیائی بیگدلی؛ تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران، ۱۳۷۰.
۱۴. رادمنش، غلامحسین؛ پس‌انداز در اقتصاد جدید؛ چ ۱، [بی‌جا]: [بی‌نا]، ۱۳۴۳.
۱۵. سنگه، پیترو؛ پنجمین فرمان؛ ترجمه محمد روشن؛ تهران: سازمان مدیریت صنعتی، ۱۳۸۲.
۱۶. سهیلی، کیومرث، «مقایسه نظری کارایی بانکداری غیر ربوی در تجهیز و تخصیص منابع»، مطالعات اقتصاد اسلامی؛ ش ۱، ۱۳۸۷.
۱۷. سیفلو، سجاد و خوانساری، رسول، «مشکلات و راهکارهای تجهیز منابع از طریق قرض‌الحسنه»، تازه‌های اقتصاد؛ ویژه‌نامه بانکداری اسلامی، ۱۳۹۰.
۱۸. شاه‌آبادی، ابوالفضل و طیه خاتمی؛ «بررسی عوامل مؤثر بر خوداشتغالی در اقتصاد ایران»، پژوهش‌های رشد و توسعه پایدار؛ ش ۴۵، بهار ۱۳۹۲.
۱۹. شوارتز، پیترو؛ مبانی و اصول سناریونویسی؛ ترجمه عزیز علیزاده؛ تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی، ۱۳۸۸.
۲۰. شهرکی، مهدی، داوود بهبودی و سیمین قادری؛ «بررسی تأثیر پس‌انداز بر سرمایه‌گذاری و مصرف در ایران مدل تعادل عمومی محاسبه پذیر»، اقتصاد مقداری؛ ش ۲۶، ۱۳۸۹.
۲۱. صدر، سیدکاظم، «آثار اقتصادی رفتار و عقد قرض‌الحسنه»، مجموعه مقالات ششمین همایش بانکداری اسلامی؛ تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران، ۱۳۷۴.

۲۲. —، **مطلوبیت و هزینه قرارداد قرض الحسنه برای تأمین مالی فعالیت های اقتصادی**؛ تهران: انتشارات موسسه عالی آموزش بانکداری ایران، ۱۳۷۶.
۲۳. طاهر، سعید؛ «توزیع در اسلام»، **درسهایی در اقتصاد اسلامی**؛ ترجمه محمد رضا یوسفی؛ چ ۱، قم: دانشگاه مفید، ۱۳۸۴.
۲۴. طباطبائی، سیدمحمدحسین؛ **تفسیر المیزان**؛ ترجمه ناصر مکارم شیرازی و سیدمحمدباقر موسوی همدانی؛ قم: بنیاد فکری علامه طباطبائی و با همکاری مرکز نشر فرهنگی رجا، ۱۳۶۳.
۲۵. طبرسی، ابی علی الفضل بن الحسین؛ **مجمع البیان**؛ بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۰۸ق.
۲۶. حرّ عاملی؛ **وسائل الشیعه**؛ بیروت: مؤسسه اهل البیت، [بی تا].
۲۷. عرب مازار، عباس؛ «اندیشه جایگاه قرض الحسنه در نظام بانکی ایران»، **اقتصاد اسلامی**؛ سال ششم، ش ۲۲، تابستان ۱۳۸۵.
۲۸. فرزین وش، اسدالله و احمد شعبانی؛ **بررسی عقود در بانکداری اسلامی**؛ تهران: پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۸۱.
۲۹. قحف، منذر، «نقش اقتصادی دولت در اسلام»، **درسهایی در اقتصاد اسلامی**؛ ترجمه محمد تقی گیلک حکیم آبادی؛ قم: دانشگاه مفید، ۱۳۸۴.
۳۰. قندی، محسن؛ **مددکاری اجتماعی**؛ تهران: انتشارات عطایی، ۱۳۷۴.
۳۱. کرویتس، هلموت؛ پول، بهره، بحران های اقتصادی - اجتماعی؛ ترجمه حمیدرضا شهیرادی؛ چ ۱، تهران: کانون اندیشه جوان، ۱۳۷۸.
۳۲. کمبجانی، اکبر و هادوی نیا، علی اصغر؛ «درآمدی بر جایگاه قرض الحسنه در اسلام و اثرات اقتصادی آن»، **نامه مفید**؛ ش ۱۴، ۱۳۷۷.
۳۳. گیدنز، آنتونی؛ **جامعه شناسی**؛ ترجمه منوچهر صبوری؛ تهران: نشر نی، ۱۳۷۶.
۳۴. ماجدی، علی و حسن گلریز؛ **پول و بانکداری از نظریه تا سیاست گذاری**؛ تهران: مؤسسه بانکداری ایران، ۱۳۷۳.

۳۵. مجتهد، احمد و علی حسن‌زاده؛ پول و بانکداری و نهادهای مالی؛ تهران: پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۸۴.
۳۶. محقق‌نیا، محمدجواد؛ «بررسی جایگاه قرض‌الحسنه در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران»، معرفت اقتصاد اسلامی؛ ش ۱، ۱۳۸۸.
۳۷. مطهری، مرتضی؛ منطق، فلسفه؛ قم: انتشارات صدرا، ۱۳۷۱.
۳۸. موسایی، میثم؛ ربا و کاهش ارزش پول؛ تهران: پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۲.
۳۹. موسوی خمینی، سیدروح الله؛ تحریرالوسیله؛ ترجمه علی اسلامی؛ ج ۱، تهران: انتشارات مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۸۳.
۴۰. موسویان، سیدعباس؛ «طرحی برای ساماندهی صندوقهای قرض‌الحسنه»، اقتصاد اسلامی؛ ش ۱۶، زمستان ۱۳۸۳.
۴۱. —؛ «ارزیابی عملکرد سپرده‌های بانکی در بانکداری بدون ربا؛ ایران»، مجموعه مقالات پانزدهمین همایش بانکداری اسلامی؛ تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران، ۱۳۸۹.
۴۲. —؛ بانکداری اسلامی؛ تهران: پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۸۰.
۴۳. مهرگان، نادر و الهه محسنی؛ «بررسی رابطه علی بین فقر و فساد در کشورهای در حال توسعه»، رفاه اجتماعی؛ ش ۴۶، ۱۳۹۱.
۴۴. میرمعزی، سیدحسین، «سیستم تجهیز و تخصیص منابع در اقتصاد بدون سود»، مجموعه مقالات سومین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی؛ تهران: انتشارات پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۴.
۴۵. نادری، عزت‌اله و مریم سیف نراقی؛ روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی (با تأکید بر علوم تربیتی)؛ تهران: نشر ارسباران، ۱۳۹۰.
۴۶. نمازی، حسین؛ نظام‌های اقتصادی؛ تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۴.

۴۷. والی نژاد، مرتضی؛ **مجموع قوانین و مقررات بانکی**؛ تهران: انتشارات پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۸۱.
۴۸. هادوی نیا، علی اصغر؛ «اوراق قرض الحسنه»، **فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی**؛ ش ۴، زمستان ۱۳۸۰.
۴۹. هدایتی، سیدعلی اصغر و همکاران؛ **عملیات بانکی داخلی ۲** (تخصیص منابع)؛ بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران، ش ۲، پاییز ۱۳۸۳.
۵۰. یزدانی، مریم؛ «قرض الحسنه و نقش آن در رفع نیازهای اجتماعی و اقتصادی»، **مجله اقتصادی**؛ ش ۵-۶، ۱۳۹۰.
51. Blanning, Robert and Bruce Reinig; **Cross-impact analysis using group decision support systems: an application to the future of Hong Kong**; Elsevier Science Ltd., 1999.
52. Bunn, DW & Salo, AA , “Forecasting with scenarios”, **European Journal of Operational Research**; Volume 68, Issue 3, 1993.
53. Gordon, T.J. & Hayward H.; “Initial experiments with the cross impact matrix method of forecasting”, **Elsevier Science Ltd, Futures**; Vol.1, Issue2, December, 1968.
54. Gordon, Theodore Jay; **Cross Impact Method**; United Nations University Millennium Project, 1994.
55. Helmer, Olaf, “Problems in futures research: Delphi and causal cross-impact analysis”, **Elsevier Science Ltd, Futures**; Vol.9, Issue1, February 1977.
56. Porter, M.E.; **Competitive Strategy**; Free Press, New York, 1980.